

НООСФЕРНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГО-ВАЛЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ У ПОЗАШКІЛЬНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Тетяна Шаповалова

Бердянський державний педагогічний університет

Анотація:

У статті обґрунтовано ноосферний підхід як концептуальну основу формування еколого-валеологічної культури в позашкільному освітньому просторі. Розкрито ноосферну сутність понять ековалеології та еколого-валеологічної культури дітей і молоді в позашкільному навчальному закладі еколого-натуралістичного профілю. Розглянуто організацію позашкільного закладу на основі пріоритетних принципів, його відмінність від загальноосвітнього закладу, особливості формування еколого-валеологічної культури в позашкільному освітньому просторі.

Ключові слова:

ноосфера, ековалеологія, еколого-валеологічна культура, позашкільний освітній простір, позашкільний навчальний заклад, здоров'я, екологічна криза, навколишнє природне середовище.

Анотация:

Шаповалова Татьяна. Ноосферный подход к формированию эколого-валеологической культуры во внешкольном образовательном пространстве.

В статье обосновано ноосферный подход как концептуальную основу формирования эколого-валеологической культуры во внешкольном образовательном пространстве. Раскрыта ноосферная сущность понятий эковалеологии и эколого-валеологической культуры детей и молодежи во внешкольном учебном заведении эколого-натуралистического профиля. Рассмотрена организация внешкольного образования на основе приоритетных принципов и её отличие от общеобразовательного заведения. Определены особенности формирования эколого-валеологической культуры во внешкольном образовательном пространстве.

Ключевые слова:

ноосфера, эковалеология, эколого-валеологическая культура, внешкольное образовательное пространство, внешкольное учебное заведение, здоровье, экологический кризис, окружающая природная среда.

Resume:

Shapovalova Tetiana. Noospheric approach to formation of ecological and valeological culture in extracurricular educational environment.

The article substantiates a noospheric approach as a conceptual base to formation of ecological and valeological culture in extracurricular educational environment. It reveals the noospheric essence of the concept of ecovaleology and ecological and valeological children and adolescent's culture at extracurricular educational institutions of ecological and naturalist profile. The article also considers organization of extracurricular education based on priority principles, their difference from general education institution and features of ecological and valeological culture formation in extracurricular educational environment.

Key words:

noosphere, ecovaleology, ecological and valeological culture, extracurricular educational environment, extracurricular educational institutions, health, ecological crisis, environment.

Постановка проблеми. Якщо взяти за основу ідею відповідальності системи освіти за стан суспільства та розвиток особистості, з урахуванням її випереджувальної ролі, то треба визнати за необхідне ноосферний підхід до вирішення проблем сучасного освітнього простору. Неузгодженість технологічних змін із духовно-світоглядним станом суспільства виявилася в негативних наслідках для здоров'я особистості та суспільства загалом. У нинішніх умовах актуалізується проблема пошуку ціннісних здоров'язбережувальних орієнтирів. Одним із напрямів такого пошуку є науково-філософська спадщина В. Вернадського про ноосферу. Учений розглядав ноосферу як природний процес переходу біосфери в ноосферу, стан гармонії в системі «людина – суспільство – природа». Завданням освіти є підготовка людини до життя в ноосферному середовищі, у нових соціоприродних умовах. Основою концепції стійкого розвитку суспільства, методологічним принципом стратегії виживання людства, а отже, збереження здоров'я є вчення про ноосферу. Актуальність ноосферної освіти потребує розробки її принципів, змісту та методів.

В Україні відбувається докорінна зміна парадигми освіти й соціокультурної політики, переорієнтація суспільного ноосферного розвитку на людину, її особистісні й культурні цінності. Серед соціально-педагогічних проблем найбільшої актуальності набуває проблема формування еколого-валеологічної культури дітей і молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявна тенденція до зниження рівня здоров'я дітей висуває на перший план необхідність розробки механізму забезпечення й розвитку здоров'я молодого покоління в системі неперервної освіти, засвідчує його пріоритетність в освітньому просторі, усвідомлення глибокої сутності взаємозв'язку між довкіллям і здоров'ям людини. Саме тому розвиток ставлення до природи як до суб'єкта у процесі взаємодії людини і природи набуває першочергового значення.

В основі теоретичної розробки моделі формування еколого-валеологічної культури – ідея еколого-валеологічної освіти, висунута З. Тюмасевою і розроблена у працях російських і українських учених, зокрема Г. Апанасенка, В. Горашука, Р. Денисенка, О. Крежевського, Є. Кушніної, Л. Моїсєєвої, Д. Натарової, В. Оржеховської, Л. Пономарьової, С. Свириденко, В. Соломіна, С. Страшка, Л. Татарникової та інших [10].

Учення В. Вернадського про ноосферу стало тим завершальним етапом, що поєднав еволюцію живої речовини зі світом неживої матерії, створивши тим самим загальну схему єдиного процесу розвитку матеріального світу, що зумовило необхідність перегляду підходів до вдосконалення системи освіти, зокрема позашкільної. Сам термін «ноосфера» був запропонований Е. Леруа в 1924 р. у Парижі на науковому семінарі, де обговорювалася концепція розвитку біосфери В. Вернадського, а згодом це поняття було вдосконалене П. Тейяр де Шарден [4, с. 68].

В. Вернадський, визначаючи основні особливості живого, вперше писав, що людина є квантовою системою, для якої характерний дуалізм, тобто організм людини – це водночас фізичне тіло й польова структура (духовне тіло). Лише в гармонійній єдності цих двох начал людина як квантова система, як гармонійна, невіддільна частинка Всесвіту, загалом можлива [2; 4].

Цілісний (холістичний) підхід до людини як до біоенергоінформаційної системи розкриває перспективу розробки нових технологій як навчання, так і оздоровлення. Такий підхід, на думку М. Гончаренко, основа нової світоглядної парадигми духовної еволюції людини як безальтернативної стратегії виживання цивілізації та збереження здоров'я в умовах глобальної екологічної та духовної кризи, що катастрофічно зростає, підстава для переходу суспільства на ноосферний рівень розвитку [2, с. 12].

В аспекті формування нового ставлення до власного здоров'я В. Горашук наголошує на духовно-фізичній гармонії людини і природи на засадах вчення про ноосферу В. Вернадського [3].

Еколого-валеологічну освіту та виховання О. М'ягченко та О. Гречишкіна вважають самостійним напрямом сучасної педагогіки [6, с. 54].

Низка досліджень З.Тюмасєвої присвячена забезпеченню у вихованні й навчанні природовідповідності, валеологізації освіти, питанням еколого-валеологічної атракції як провідного напрямку модернізації сучасної освіти [9].

Здоров'я людини як одну з найважливіших екологічних проблем сучасності розглядає І.Суравегіна й наголошує на ролі педагогіки в її розв'язанні [8].

Дослідження В. Карпенко дають змогу констатувати, що ноосферна еколого-валеологічна культура виходить із таких світоглядно-методологічних настанов, які лежать в основі гуманістично-ноосферної концепції:

- інтегральна єдність людства (тільки на основі спільних зусиль усіх держав планети можливе подолання екологічної кризи);

- розум як визначальний фактор еволюції суспільства (але наслідки діяльності розуму можуть бути як конструктивними, так і деструктивними);

- соціум як найбільша геологічна сила (антропогенні перетворення гео-, біо-, атмо- та гідросфери на зламі століть слугують емпіричним обґрунтуванням цього твердження);

- необхідність дотримання діалектики інтересів усіх і кожного у процесі ноосферогенезу (оскільки людина, її благо в широкому сенсі і є вихідним пунктом і кінцевою метою подолання екологічної кризи);

- еволюція речовини взагалі спрямована на самоорганізацію ноосфери як останнього з етапів еволюції біосфери (однак досягнення ноосферного етапу розвитку однозначно не гарантовано);

- коеволуція суспільства і природи як умова становлення ноосфери (можна порівняти цю позицію з дослідженими вище крайніми проявами біоцентризму, технократизму й технологізму);

- необхідність узяття розумом коеволуційних процесів під свій контроль (оскільки поза розумним корегуванням взаємодія суспільства і природи призводить, як свідчать факти, до катастрофічних наслідків як для людини, так і для біосфери) [5].

Важливим аспектом розробки нових духовних цінностей у контексті активного становлення еколого-валеологічної культури є подальша рефлексія науково-технічних відкриттів та їх імплементація в суспільну практику. Як стверджує Д. Нейсбіт, «ми рухаємося в бік дуалізму «технічний прогрес ... – душевний комфорт ...», коли кожна нова технологія супроводжується компенсаторною гуманітарною реакцією». Особливо важливими тут постають нанонаука, нанотехнології та штучний інтелект [7].

На основі аналізу стану здоров'я школярів і студентів, причин демографічної кризи в Україні, доходимо висновку про значний негативний вплив сучасної системи освіти на здоров'я тих, хто навчається. Тому колишня педагогічна парадигма повинна зазнати гуманістичного перетворення, що базується на нових наукових даних про будову світу й холістичну природу людини. Провідними напрямами сучасної гуманістичної освіти повинні стати формування духовності й нового світогляду, а принципами – загальні закони розвитку життя й основні положення стратегії здоров'я.

Виховання духовності в освітньому процесі повинно починатися із залучення дитини до морально-етичних принципів співжиття. Провідним у діяльності педагога має стати принцип культуровідповідності, а сам освітній процес – особистісно-зорієнтованим.

Як зазначає Ю. Бойчук, форсований темп перетворення природи та формування техногенного (матеріально-культурного) середовища, що відбувається на тлі відносно сповільнених біологічних змін в організмі людини – основний чинник порушення адаптивних можливостей людини. Криза людського здоров'я пов'язана з культурно-антропологічною кризою, духовним занепадом особистості, ігноруванням здоров'явизначальної ролі природного середовища та його чинників [1].

У процесі формування здоров'я природне середовище зберігає своє визначальне значення, оскільки впродовж свого культурного й науково-технічного розвитку людина так і не змогла повністю ізолюватися від нього.

Сучасна гуманістично-ноосферна концепція покладена в основу еколого-валеологічного мислення, яке розглядає різні варіанти переорієнтації впливу людини на довкілля. У концепції розглядаються такі напрями: охорона наявної природної компоненти довкілля шляхом обмеження та скорочення руйнівного впливу цивілізації на біосферу; здійснення інтенсифікації та регуляції природних процесів; безпосереднє внесення людиною змін у природне навколишнє середовище; збереження здоров'я людини й ноосферного середовища. Однією з чи не найважливіших її засад є гармонізація відносин «людство – біосфера».

За визначенням В. Карпенко, ноосфера – це інтегрована сфера відповідальності людини за ко-еволюцію соціуму й середовище його існування [5].

Актуальною залишається розробка норм взаємин у системі «людина – природа», які мають стати одним з основних елементів ноосферної свідомості, що формується.

Формування цілей статті. Метою статті є обґрунтування ноосферної педагогічної парадигми як концептуальної основи формування еколого-валеологічної культури в позашкільному освітньому просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важлива роль у формуванні молоді сучасної генерації належить позашкільному навчальному закладу як одній із ланок неперервної освіти. Позашкільний навчальний заклад еколого-натуралістичного профілю є одним із соціально-педагогічних інститутів, що впливають на формування еколого-валеологічної культури. Останнім часом позашкільні навчальні заклади почали перебудову навчально-виховної роботи з урахуванням еколого-валеологічних проблем на ноосферному рівні.

Проблеми позашкільної роботи, організації вільного часу дітей розглядаються в наукових працях Л. Балясної, О. Биковської, І. Беха, В. Вербицького, О. Газмана, М. Жумарової, А. Журкіної, А. Золотарьової, А. Єгорової, Р. Клариїса, Л. Ковбасенко, О. Кратофілової, Л. Логінової, Р. Литвак, О. Литовченко, О. Мамешіної, Н. Морозової, Р. Науменко, Г. Пустовіта, С. Сальцевої, А. Скачкова, Т. Сущенко, Р. Шам'янова, М. Шиманського та інших.

Проблема формування цілісної ноосферної здоров'язбережувальної свідомості (цілісне здоров'язбережувальне мислення, поведінка та світогляд) повинна стати однією з провідних у позашкільному освітньому просторі.

Ноосферний підхід у системі позашкільної освіти базується на концептуальній основі освіти, що повинна забезпечувати інформаційну, навчальну, виховну, розвивальну та здоров'язбережувальну функції.

Основним об'єктом навчання і виховання в позашкільному навчальному закладі є конкретна дитина. Індивідуально-особистісний підхід реалізується не тільки в намірах і принципах, а й на практиці. Безпримусовість, свобода вибору заняття роблять позашкільний навчальний заклад привабливим для дітей різного віку.

Гнучкість позашкільного освітнього простору як відкритої соціальної системи дає змогу забезпечити умови для формування лідерських якостей, розвитку творчості, формування еколого-валеологічної культури.

Організація позашкільної освіти здійснюється на основі пріоритетних принципів: вільний вибір дитиною видів і сфер діяльності; орієнтація на особистісні інтереси й здібності дітей; можливість вільного самовизначення й самореалізації; єдність

навчання, виховання, творчого розвитку; практично-діяльнісна основа освітнього процесу.

Ці принципи становлять концептуальну основу позашкільної освіти, що відповідає головним принципам ноосферної педагогічної парадигми, а саме: визнання унікальності й самоцінності людини, її права на самореалізацію, особистісно-рівноправна позиція педагога й вихованця, зорієнтованість на інтереси дитини, здатність бачити в ній особистість, яка варта поваги.

Значущість позашкільної освіти полягає в тому, що вона посилює варіативний складник загальної освіти, сприяє практичному застосуванню знань, умінь і навичок, набутих у школі, стимулює пізнавальну мотивацію тих, хто навчається.

Відмінними рисами педагогіки позашкільної освіти є: створення умов для вільного вибору кожною дитиною освітньої галузі (напрямку та виду діяльності), профілю програми, часу її засвоєння та педагога; різноманітність видів діяльності, що задовольняє різні інтереси, нахили й потреби дитини; особистісно-діяльнісний характер освітнього процесу, який сприяє розвитку мотивації особистості до пізнання і творчості, самореалізації та самовизначення; особистісно-зорієнтований підхід до дитини, створення «ситуації успіху» для кожного; визнання за дитиною права на спробу й помилку, на вибір, права на перегляд можливостей щодо самовизначення.

Проблема еколого-валеологічного виховання та формування еколого-валеологічної культури дітей і молоді в позашкільних навчальних закладах України на сьогодні є однією з найактуальніших.

Перш ніж розглянути особливості формування еколого-валеологічної культури в позашкільному освітньому просторі, необхідно уточнити поняття «ековалеологія», «еколого-валеологічна культура» й висловити своє ставлення до цієї проблеми. Проведений теоретичний аналіз і узагальнення дали змогу дійти висновку, що ековалеологія – це сучасна інтегрована наука про взаємодоповнення людини і природи, а еколого-валеологічна культура – це процес формування гармонічних взаємовідносин людини з довкіллям, що проявляються через когнітивні, морально-духовні, естетичні й практичні складники в поєднанні з активним ставленням до власного здоров'я і природи.

Процес формування еколого-валеологічної культури дітей і молоді в позашкільних навчальних закладах еколого-натуралістичного профілю є цілісною, динамічною соціально-педагогічною системою, у якій структура, зміст і методи спрямовані на формування якісного здоров'я вихованця в екологічно здоровому довкіллі й реалізуються на принципах природо- і культуровідповідності та духовно-фізичній гармонії людини і природи.

Погіршення стану довкілля та здоров'я людини спонукало до створення й розробки інтегрованих програм гуртків з ековалеології, які дають можливість озброїти школярів знаннями про навколишнє природне середовище, природні та біое-

нергетичні фактори здоров'я, уміннями й навичками адаптації до довкілля, самооздоровлення, саморегуляції та самовиховання особистості гуртківця.

Програми планувалися з урахуванням рівнів: початковий – гуртки загальнорозвивального спрямування; основний – гуртки, які розвивають стійкі інтереси вихованців, учнів і слухачів, де вони здобувають знання, набувають практичних умінь і навичок, задовольняють потреби у професійній орієнтації; вищий – гуртки за інтересами для здібних і обдарованих учнів.

Такі програми можна адаптувати до конкретного гуртка, секції, творчого колективу. Вербальна інформація доповнюється навчально-дидактичними матеріалами, які можуть створювати самі діти. Вихованці мають можливість навчатися методів оздоровлення, які дає природа, набувати вмінь і навичок спілкування з природою, не завдаючи їй шкоди.

Основним завданням діяльності педагога позашкільного закладу є формування у дітей позитивної мотивації до здорового способу життя, створення внутрішньої переконаності в його перевагах із використанням цілющих властивостей природи. Тому ми маємо створити сприятливі умови для повноцінного здоров'язбережувального впливу природи на здоров'я дітей. Соціальні чинники ра-

зом із довкіллям стали важливою компонентою у формуванні здоров'я вихованців.

Еколого-валеологічна освіта набуває нового значення, коли пов'язується насамперед із компетентнісним підходом до освіти, який сьогодні активно маніфестується.

Однією з найважливіших умов оптимізації взаємовідносин природи і суспільства є формування правильного розуміння значення середовища для фізичного й духовного здоров'я людини, її гармонійного розвитку.

Еколого-валеологічна культура складається з відчуття людиною єдності з природою, знань еколого-валеологічних норм, розуміння необхідності їх дотримання, формування почуття особистої зацікавленості й особистої відповідальності за своє здоров'я в поєднанні з природою.

У формуванні еколого-валеологічної культури в позашкільному навчальному закладі ми виокремимо три основні аспекти: пізнавальний (людині необхідна певна сума знань про природу, власне тіло та здоров'я); емоційний (важливо мобілізувати емоції, прищепити турботливе ставлення до власного здоров'я та природи); прикладний (необхідно створити умови, щоб кожен міг зробити свій внесок у справу збереження природи і власного здоров'я).

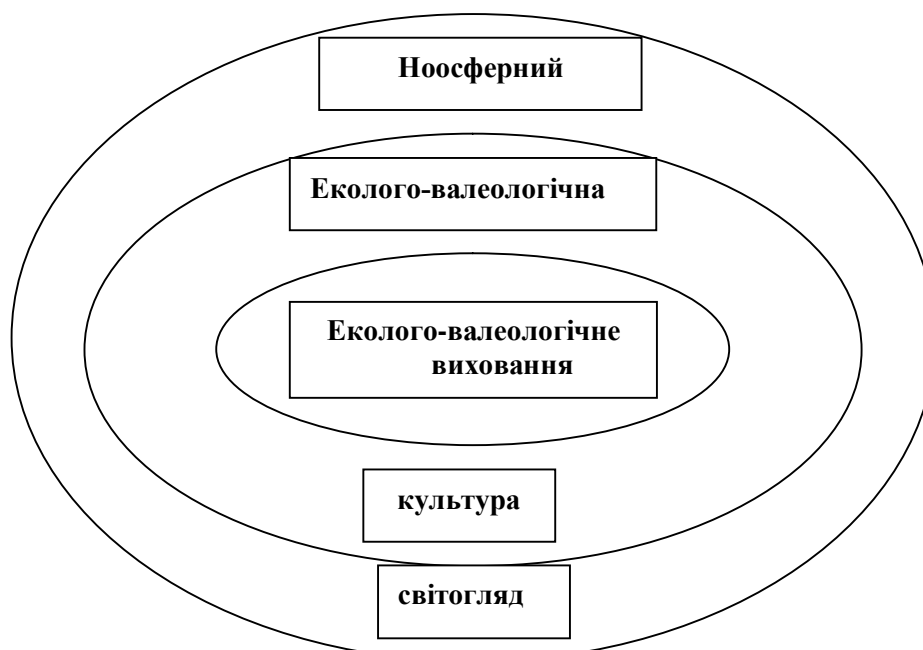

Рис.1. Взаємозв'язок між еколого-валеологічним вихованням, еколого-валеологічною культурою та ноосферним світоглядом

Від розвитку системи еколого-валеологічної освіти, створення нового стилю ноосферного мислення значною мірою залежить формування здорового способу життя, зміцнення та збереження здоров'я. Результатом еколого-валеологічної освіти та виховання повинна стати еколого-валеологічна культура, що припускає компетентнісний підхід вихованця до своїх генетичних, фізіологічних можливостей, методів і засобів контролю, збереження й розвитку власного здоров'я як

невіддільної частини природи, уміння поширювати свої знання та передавати їх оточенню. Чітко простежується взаємозв'язок між еколого-валеологічним вихованням, еколого-валеологічною культурою та ноосферним світоглядом (рис. 1.).

Позашкільний освітній простір має відігравати важливу роль у формуванні сучасного гуманістично-ноосферного світорозуміння, ноосферної еколого-валеологічної культури. Зокрема слід на-

голосити на еколого-валеологічному вихованні й освіті як неодмінній фундаментальній основі всієї системи освіти. Разом із тим, їх рівень на сьогодні явно недостатній.

Висновки. Подальше зростання ролі еколого-валеологічної культури в житті суспільства, його соціальних груп, окремих особистостей постає як важливий спосіб подолання екологічної кризи, виходу людства на ноосферний рівень розвитку.

На наше переконання, саме передова ноосферна педагогічна парадигма формування еколого-валеологічної культури робить можливим технологічний прорив у здоров'язберезувальній діяль-

ності, забезпечує перехід суспільства на новий еколого-оздоровчий рівень. Упровадження ідей ноосферизму в систему позашкільного освітнього простору визначає, що саме ноосферна освіта повинна стати парадигмою формування людини XXI століття.

Перспективи подальших розвідок. Уважаємо за необхідне провести більш глибоке дослідження чинників, що впливають на формування еколого-валеологічної культури; вивчити шляхи оптимізації ноосферної концепції В. Вернадського на теоретичному, методичному та практичному рівнях.

Список використаних джерел

1. Бойчук Ю.Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні аспекти: монографія / Ю.Д.Бойчук. – Суми: Університетська книга, 2008. – 357 с.
2. Гончаренко М.С. Валеологічні основи духовності: навч. посіб. / М.С. Гончаренко. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 332 с.
3. Горашук В.П. Теретичні та методичні засади формування культури здоров'я школярів: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Горашук Валерій Павлович. – Х., 2004. – 414 с.
4. Завидівська Н.Н. Ноосферна педагогічна парадигма як концептуальна основа фундаменталізації фізкультурно-оздоровчої освіти студентів / Н.Н. Завидівська // Педагогіка. Психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2012. – № 1. – С. 68 – 71.
5. Карпенко В.Є. Методологічна роль гуманістично-ноосферної концепції у розв'язанні глобальних проблем сучасності: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09 / В.Є.Карпенко. – Суми, 2008. – 172 с.
6. Мягченко А.П. Экология и валеология человека / А.П. Мягченко, О.Д. Гречишкіна. – Бердянск: АРИУ, 1999. – 142 с.
7. Нейсбит Д. Мегатренды / Джон Нейсбит; пер. с англ. М.Б.Левина. – М.: АСТ: Ермак, 2003. – 380с.
8. Суравегина И.Т. Здоровье человека как экологическая проблема (образовательный аспект) / И.Т. Суравегина // Экология и жизнь. – 2006. – № 1. – С. 34 – 38.
9. Тюмасева З.И. Валеология и образование: проблемы и решения / З.И. Тюмасева, Б.Ф. Кваша. – СПб.: МАНЭБ, 2002. – 380 с.
10. Шаповалова Т.Г Соціалізація особистості гуртківця через здоров'язберігаючі освітні технології / Т.Г. Шаповалова // Позашкілья Запоріжжя. – 2011. – № 2. – С. 37 – 39.

Рецензент: Сегада Н.А. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:
Шаповалова Тетяна Григорівна
 Бердянський державний педагогічний університет
 вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ,
 Запорізька обл., 71100, Україна
 doi:10.7905/нвмдпу.v0i10.695

Надійшла до редакції: 17.04.2013 р.

Прийнята до друку: 04.06.2013 р.

References

1. Boichuk, Y. D. (2008). *Ecological and valeological culture of a future teacher: theoretical and methodical aspects*: monograph. Sumy: Universytets'ka knyha. [in Ukrainian].
2. Honcharenko, M. S. (2008). *Valeological fundamentals of morality*. Kharkiv: KNU named after V.N. Karazin. [in Ukrainian].
3. Horashchuk, V. P. (2004). *Theoretical and methodical grounds of the pupils' health culture formation*: Thesis of Doctor of pedagogical sciences: 13.00.01. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Zavydivs'ka, N. N. (2012). *Noospheric pedagogical paradigm as a conceptual ground of fundamentalization of students' physical culture and health-improving education*. Pedagogy. Psychology and medico-biological problems of physical education and sport. 1. 68 – 71. [in Ukrainian].
5. Karpenko, B. Y. (2008). *Methodological role of humanistic and noospheric conception in solving contemporary global problems*: Thesis for the degree of Candidate of philosophical sciences: 09.00.09. Sumy. [in Ukrainian].
6. Myagchenko, A. P. (1999). *Ecology and valeology of man*. Berdyansk: ARIU. [in Russian].
7. Neisbit, D. (2003). *Megatrends*. Moscow: AST: Yermak. [in Russian].
8. Suravegina, I. T. (2006). *Health of man as an ecological problem (educational aspect)*. Ecology and life. 1. 34 – 38. [in Russian].
9. Tiumaseva, Z. I. (2002). *Valeology and education: problems and solutions*. St. Petersburg: MANEB. [in Russian].
10. Shapovalova, T. H. (2011). *Socialization of a circle-member personality through health-preserving educational technologies*. Pozashkillya Zaporizhya. 2. 37 – 39. [in Ukrainian].